

ANATOMIA POSTTOTALITARYZMU

MICHAŁ KWIECIEŃ¹

(Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu)

Słowa kluczowe: posttotalitaryzm, transformacja ustrojowa, Europa Środkowa i Wschodnia
Keywords: post-totalitarianism, political transformation, Central Eastern Europe

Abstrakt: Michał Kwiecień, ANATOMIA POSTTOTALITARYZMU. „PORÓWNANIA” 1 (24), 2019. T. XXIV, S. 257-261. ISSN 1733-165X. Celem niniejszego artykułu jest krytyczna analiza głównych tez książki Avieзера Tuckera *The Legacies of Totalitarianism. A Theoretical Framework*. Poglądy Tuckera na transformację ustrojową w Europie Środkowej i Wschodniej autor konfrontuje ze stanowiskami Janine J. Wedel, Andrzeja Zybortowicza i Krzysztofa Brzechczyńskiego.

Abstract: Michał Kwiecień, THE ANATOMY OF POST-TOTALITARIANISM. “PORÓWNANIA” 1 (24), 2019. Vol. XXIV, P. 257-261. ISSN 1733-165X. The purpose of this article is to critically analyze the main theses of Aviezer Tucker’s book *The Legacies of Totalitarianism. A Theoretical Framework*. Tucker’s views on the political transformation in Central and Eastern Europe are confronted with conclusions of Janine J. Wedel, Andrzej Zybortowicz and Krzysztof Brzechczyn.

W swojej książce Aviezer Tucker podejmuje się ambitnego zadania budowy matrycy teoretycznej, która mogłaby posłużyć jako baza do analizy rzeczywistości społecznej i politycznej krajów posttotalitarnych. Autor stawia tezę, iż przejście od ustroju totalitarnego do demokracji w dużej mierze opierało się na kontynuacji, było w pewnym sensie starym winem w nowych bukłakach.

Autor trafnie zauważa, że koniec totalitaryzmu był zarazem końcem hierarchii systemu społecznego, na którego szczycie znajdowała się partyjna elita. W początkowej fazie transformacji zastąpiona została ona przez zorganizowanych w grupy dysydentów, jednak zamiana ta miała miejsce głównie w sferze polityki i mediów, nie dotyczyła w takim samym wymiarze biurokracji państwowej, służb bezpieczeństwa, systemu prawnego i edukacji. Tucker słusznie doszukuje się jednej z przyczyn

1 E-mail: michal.kwiecien@icloud.com

takiego stanu rzeczy w naturalnym po okresie totalitaryzmu deficycie elit narodowych, które miałyby kompetencje do przejścia kluczowych stanowisk. Za podstawowy powód uznaje jednak wykorzystanie przez elity późnego totalitaryzmu swojej pozycji do realizowania interesów gospodarczych i kontrolowania przede wszystkim tych obszarów funkcjonowania państwa, które im to najlepiej umożliwią (Tucker 38).

Ciekawa jest teza autora mówiąca o tym, że ustrój demokratyczny w posttotalitarnych krajach Europy Środkowej i Wschodniej był niezamierzoną konsekwencją zrzeczenia się przez elity bezpośredniej dominacji politycznej na korzyść dominacji gospodarczej. Elita ta cechowała się, zdaniem Tuckera, indyferentnym stosunkiem do demokracji; zainteresowana była przejściem własności państwowych, przy czym była wrogiem ekonomicznej wolnej konkurencji i „rządów prawa”. Preferowała klientelistyczny model społeczny oparty o nierówności ekonomiczne oraz utrzymanie bliskich związków z aparatem państwa, którego aktywa przywłaszczali i na które delegowali zobowiązania. W związku z tym na interesy elity nie wpływała forma ustroju (Tucker 22). Rząd nie był w ich funkcjonowaniu niezbędny, a w razie potrzeby mogły on korumpować polityków (na przykład finansując partie polityczne), korzystając z przywileju bycia jedyną istotną klasą (sic!) posiadaczy. W demokracji posttotalitarnej elektorat nie uzyskał prawa do decydowania za pośrednictwem wyborów o dystrybucji praw własności i przyznaniu przywilejów dla elit późnego totalitaryzmu. Decyzje te zapadały za zamkniętymi drzwiami podczas tajnych narad nieformalnych grup, biurokratów i polityków. W niektórych przypadkach, gdy istniały konkurencyjne elity, wybory sprowadzały się do decyzji o wyborze jednej z mafii (Tucker 23).

Rozwijając siatkę pojęciową nie-Marksowskiego materializmu historycznego, Krzysztof Brzechczyn jako istotę transformacji wskazał na proces wyłaniania się z części aparatu partyjnego (czyli klasy trój-panującej, mającej we władaniu sferę polityki, gospodarki i aparat propagandowy) klasy właścicieli. Proces ten dokonał się na drodze tzw. uwłaszczenia nomenklatury, czyli przejmowania majątku publicznego lub/i jego składników przez ludzi władzy i służb specjalnych (jednym z najgłośniejszych takich przypadków jest afera Funduszu Obsługi Zadłużenia Zagranicznego, polegająca na wytransferowaniu za granicę środków finansowych przeznaczonych oficjalnie na spłatę zagranicznych długów, które faktycznie służyły kredytowaniu krajowych spółek nomenklaturowych). Powstały w wyniku transformacji ustrój, w którym dochodzi do przenikania się sfery polityki, gospodarki i mediów, określił Brzechczyn mianem „kapitalizmu oligarchicznego” (Brzechczyn 1997: 111-116; 2003: 65-70; 2016: 35-39). Wśród negatywnych konsekwencji takiego stanu rzeczy wymienił między innymi tymczasowość i słabą jakość stanowionego prawa, fasadowość instytucji demokratycznych, zanik, czy właściwie niewykształcenie się, klasy średniej (Brzechczyn 2012: 234-235).

Przedstawiona przez Tuckera optyka przenikania się tajnych grup i aparatu państwowego współgra ze stanowiskiem Janine R. Wedel, która rozróżnia jednak dwa poziomy penetracji państwa przez nieformalne grupy interesu, wyszczególniając „państwa częściowo zawłaszczone” i „państwa klanowe”. Mają one szereg wspólnych cech, takich jak: brak jasnego rozdziału sfery prywatnej i państwowej, występowanie procesu fragmentaryzacji państwa czy zjawisko „instytucjonalnych nomadów” (członków kręgów, których lojalność nakierowana jest swój krąg, a nie na instytucję, przy której są afiliowani). Jak tłumaczy Wedel, istnieje jednak fundamentalna różnica polegająca na tym, że w „państwie częściowo zawłaszczonym” nieformalne grupy używają aktorów państwowych jako instrumentu do realizacji własnych celów na drodze szeroko rozumianej korupcji, a w „państwie klanowym” to sami członkowie owych grup piastują najwyższe stanowiska w strukturach państwowych (Wedel 437). Takie niuansowanie pozwala trafniej opisać problemy związane z transformacją, umożliwiając przypisanie danego państwa do jednej z dwóch grup (Wedel do grupy pierwszej przypisuje między innymi Polskę, do drugiej – Rosję). Brak różnicowania państw czy bloków państw w ramach Europy Środkowej i Wschodniej może być postrzegany jako pewna wada pracy Tuckera.

W tworzeniu i funkcjonowaniu nieformalnych grup interesu w krajach posttotalitarnych miały swoją kluczową rolę służby z okresu totalitaryzmu. Autor zauważa i podkreśla, że opierały się one głównie na ukrytych sieciach agentów, dlatego też reformy polityczne i instytucjonalne nie były w stanie skutecznie ich wyeliminować. Tucker stwierdza, że doświadczenie współdziałania takich sieci z państwem jest wspólne dla wszystkich państw posttotalitarnych. Słabość instytucji państwowych i niedorozwój „rządów prawa” tworzyły podglebie dla związków nieformalnych grup z aparatem państwowym ściślejszych niż w liberalnych demokracjach zachodnich (Tucker 89). Związki te cechowały się asymetrycznym rozkładem czerpanych korzyści.

Andrzej Zybortowicz określił takie pasożytnicze grupy mianem ARGİ, czyli AntyRozwojowych Grup Interesu. Na przykładzie Polski opisywał ich struktury jako mające dostęp do rdzeniowych miejsc organizmu państwowego, samoregulujące się i opierające swoją siłę na zasobach oraz metodach komunistycznych służb specjalnych. Wśród konsekwencji działania ARGİ wymienił między innymi:

- zacieranie granic pomiędzy sferą publiczną i prywatną,
- utrwalanie instytucjonalizacji nieodpowiedzialności, co sprzyja między innymi przewlekłości i niesprawności postępowań organów kontrolnych oraz policji, prokuratury i sądów,
- uchylanie ważności oficjalnie deklarowanych reguł gospodarczych, politycznych i kulturalnych (dzięki istotnemu obniżaniu stopnia ryzyka wiążącego się z łamaniem zasad),
- obniżenie efektywności mechanizmów rynkowej alokacji zasobów, na przykład przy zamówieniach publicznych,

- uformowanie sieci zhierarchizowanych rynków, powodujących marginalizację części sektora małych i średnich przedsiębiorstw,
- zawyżanie cen płaconych przez nabywców końcowych,
- podnoszenie barier wejścia do gry gospodarczej i politycznej dla nowych aktorów, czyli wytłumianie energii społecznej,
- stabilizację struktur niepełnego/zdeformowanego kapitalizmu (Zybertowicz 183).

Zybertowicz stwierdza, że ARGI uniemożliwiają państwu działanie na rzecz dobra wspólnego, a impuls przywracający tę zdolność musi pochodzić spoza systemu politycznego. Coś, co można określić mianem sił społeczeństwa obywatelskiego, nie zatryumfuje bez demontażu najważniejszych ARGI, zwłaszcza tych, które ogniskują się wokół ludzi i zasobów byłych komunistycznych służb specjalnych. Z kolei demontaż ten jest mało prawdopodobny przy ograniczeniu się do zasobów i procedur, które wykrystalizowały się w ramach młodej, fasadowej demokracji. Źródło takiego impulsu musi płynąć z mobilizacji społecznej i rozwoju instytucji społeczeństwa obywatelskiego. Mobilizacja taka mieści się w ramach procedur demokratycznych, przy czym dla samej demokracji ma znaczenie „odświeżające”, stanowi zazwyczaj coś w rodzaju wstrząsu dla sceny politycznej, która dąży do zachowania własnej stabilizacji poprzez mechanizm więzi wewnątrz establishmentu (Zybertowicz 169). Opisywana mobilizacja jest jednak zadaniem trudnym, ponieważ społeczeństwo posttotalitarne znajduje się w stanie głębokiego niedoboru kapitału społecznego.

Tucker w swojej książce podnosi tę kwestię, podejmując próbę przedstawienia dotkliwych konsekwencji totalitaryzmu nie tylko na poziomie instytucjonalnym, ale także na poziomie społeczeństwa, opisując przyczyny jego erozji. Szuka ich w działalności tajnych służb i ich informatorów, działających pod płaszczykiem anonimowości. Właśnie owa anonimowość powodowała, że niemożliwe było odróżnienie przyjaciela od wroga. Każdy mógł być agentem lub donosicielem, dlatego też nikomu nie można było zaufać. Po wtóre, jak każda mniejszość będąca u władzy, totalitarna elita starała się rządzić zgodnie z maksymą *divide et impera*, prowokując do konfliktów społecznych (między innymi klasowych). W rezultacie taka metoda sprawowania władzy zatowizowała społeczeństwo do poziomu rodzin i jednostek (Tucker 89).

Książka Tuckera jest bez wątpienia dziełem o dużym rozmachu, mającym na celu objęcie swym zasięgiem całego uniwersum problematyki przejścia ustrojowego państw posttotalitarnych w Europie Środkowej i Wschodniej. Pozostaje mieć nadzieję, że na stałe zagości w polskiej debacie nad transformacją. Może okazać się pomocnym narzędziem w ponownym zrozumieniu owego terminu zgodnie z jego znaczeniem (przeobrażenie, przestoczenie), co w III RP ciągle wydaje się nie być powszechnie przyjętym standardem.

BIBLIOGRAFIA

- Brzechczyn, Krzysztof. „Polska – deKODowanie systemu”. *Arcana. Kultura – Historia – Polityka* 127-128 (2016). S. 34-48.
- Brzechczyn, Krzysztof. „O ewolucji społeczeństw socjalistycznych. Próba wstępnej konceptualizacji”. *Analizy metodologiczne w nauce*. T. 4. Red. T. Grabińska, M. Zabierowski. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, 1997. S. 105-121.
- Brzechczyn, Krzysztof. „Upadek realnego socjalizmu w Europie Wschodniej a załamanie się hiszpańskiego imperium kolonialnego w Ameryce Łacińskiej. Próba analizy porównawczej”. *Ścieżki transformacji. Ujęcia teoretyczne i opisy empiryczne*. Red. K. Brzechczyn. Poznań: Zysk i S-ka, 2003. S. 37-80.
- Brzechczyn, Krzysztof. „Dziedzictwo Solidarności a przebieg transformacji systemowej w Polsce”. *Solidarność i opozycja polityczna w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 80. XX wieku. Wybrane zagadnienia*. Red. J.R. Sielezin, M. Golińczak. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2012. S. 217-239.
- Tucker, Aviezer. *The Legacies of Totalitarianism. A Theoretical Framework*. New York: Cambridge University Press, 2015.
- Wedel, Janine R. “Clans, Cliques and Captured States: Rethinking Transition in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union”. *Journal of International Development* 15 (2003). S. 427-440.
- Zybertowicz, Andrzej. „Konstytucja antywartości: jak działają pasożytnicze grupy interesu (czyli przypadek imputacji kulturowej) – uwagi metodologiczne”. *Aksjologiczne źródła pojęć: zbiór rozpraw*. Red. A. Pałubicka, G.A. Dominiak. Bydgoszcz: Oficyna Wydawnicza Epigram, 2005. S. 169-187.

